

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 15. 2011. С. 444–449.

БЕРЕСТ Р. СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ: ЖИТЛО І ПОБУТ /

Роман Берест. – Львів, 2011. – 332 с.

В останні роки спостерігається дедалі більше зацікавлення історією християнства в Україні. Помітне місце у цих дослідженнях відводиться монастирям. У якійсь мірі це закономірно. Саме ченці стали носіями письма, першими лікарями, митцями на теренах України. Витокам та еволюції чернецтва присвячено низку публікацій, зокрема, особливої увагу заслуговують роботи В. Тарас, П. Шкраб'юка, у яких розглядається багато цікавих моментів функціонування монастирів. Однак, чимало питань історії середньовічного чернецтва залишається відкритим та актуальним. Одну з “білих плям”, до певної міри, заповнює монографія Романа Береста “Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут”, яка побачила світ 2011 р. у Львові.

Варто підкреслити, що у роботі вдало поєднано археологічні та писемні джерела, що дало автору змогу відповісти на багато запитань, які не можна вирішити із залученням лише одного виду джерел. Важливим моментом є те, що у роботу лягли результати власних польових археологічних

досліджень низки монастирів, зокрема, в Уневі, Підгородищі, Підкамені, які проводилися впродовж понад десяти років. Це дозволило досліднику дійти до цікавих висновків, які відображено у монографії.

В плані окреслення хронологічних рамок роботи виникає певне застереження, адже автор окреслює їх від появи перших писемних відомостей про чернецтво (XI ст.) до початку XVII ст. і називає цей період середньовіччям, хоч насправді виходить за його межі. Якщо нижня межа видається логічною, то верхня – відноситься вже до ранньомодерного часу. Крім цього, на нашу думку, у вступі також слід було чіткіше обґрунтувати територію досліджень [с. 12–13]. Тобто, умовність вживання у роботі окремих термінів є очевидною.

На думку рецензентів, автор доволі добре ознайомлений із результатами археологічних досліджень інших авторів, володіє літературою стосовно предмету, ретельно підійшов до опрацювання архівів, що відобразилося на роботі в цілому. Монографія має доволі чітку структуру. Складається робота із вступу, семи розділів та висновків, списку бібліографії. Приступаючи до аналізу книги, підкреслимо, що розділи цілком логічно поділяються на підрозділи, які відображені у тексті.

Роботу відкриває розділ, присвячений джерельній базі та історії досліджень. Однак, чомусь, виникла розбіжність у назві першого розділу у змісті і у відповідному місці книжки [с. 16], та це радше технічна помилка і на суть викладено матеріалу жодним чином не впливає.

Даючи аналіз літописних джерел, автор справедливо зазначає, що літописи “містять дуже мало згадок про появу чернецтва та перших монастирів на Русі” [с. 16]. Це, мабуть, цілком логічно, адже літописцями виступали головно ченці, які залишили детальний опис політичного, військового, культурного, іноді і повсякденного життя князів, правлячої верхівки, і поза увагою залишали справи, які відбувалися у найближчому до них монастирському середовищі. Тому сучасні дослідники змушені залучати чимало інших джерел, прикладати

максимум зусиль, щоб реконструювати умови щоденного життя, побуту, однієї з найменш чисельних, замкнутих, проте цікавих та неординарних груп середньовічного суспільства.

Доробком дослідника є опрацювання неопублікованих матеріалів з фондів львівських архівів, які він співставив з результатами польових досліджень Я. Пастернака та інших археологів, в тому числі і матеріалами власних розкопок, що дало змогу відобразити деякі сторони чернечого життя, зокрема, їхнього побуту, господарських занять тощо. Існування окремих чернечих обителів, інформація про які збереглася у документах, підтверджено завдяки археологічним дослідженням.

До джерел автор відносить також працю П. Шафарика [с. 26], хоча, на нашу думку, робота середини XIX ст. може викликати зацікавлення лише у історіографічному аспекті.

Суттєвим доповненням джерельної бази виступають наукові звіти про результати археологічних досліджень. Науковець опрацював польові звіти і під іншим кутом зору розглянув дослідження В. Ауліха, проведені у Галичі, а також М. Рожка, Ю. Лукомського, І. Свешнікова та ін. Закономірно, що далеко не другорядну роль займає джерельна база, яка сформувався у результаті досліджень в Уневі, Підкамені, Підгородищі і є особистим науковим доробком автора рецензованої роботи.

Розглядаючи історію досліджень чернецтва в Галичині, автор поділяє її на три етапи – від епохи просвітництва до сучасності. Аналіз писемної джерельної бази, археологічні роботи впродовж XIX – початку XXI століття, а також праці істориків, присвячені чернечій тематиці, підштовхують до висновку, що умови життя, щоденний побут, особливості житла потребують спеціального дослідження.

Привертає увагу другий розділ, який присвячено характеристиці методів виконання досліджень. Певною новацією роботи можна вважати те, що дослідник намагається не тільки показати особливості чернечих жител, але й порівняти їх зі світськими житлами, встановити їхні спільні та відмінні риси, використати положення монастирських статутів та інших нормативних документів, які регулювали життя ченців для визначення типу організаційного устрою середньовічних монастирів і ін.

Відродно, що опираючись на археологічні відомості, дослідник вдається до використання потенціалу інших наукових дисциплін, писемних джерел, топонімічних, епіграфічних даних [с. 16–40], котрі дали змогу повніше та багатогранніше підійти до розкриття проблеми. Автор намагався виробити і виділити певні критерії та ознаки чернечого печерного житла, що є новим і одночасно дискусійним в історичній науці. Наприклад, однією з ознак чернечої приналежності дослідник вважає наявність у печерній порожнині культової ніші. Крім цього, автор рецензованої роботи використовує характерні типи жител для встановлення числа мешканців, способу перебування ченця, оцінки побутових умов тощо. Автор акцентує, що *“місце виявлення знахідок має важливе значення для встановлення організаційної форми існування чернечої общини”* [с. 75]. Висловлені думки він додатково підтверджує відповідними статутними положеннями, які регламентували правила, умови та вимоги чернечого існування. У вивченні печерних пам'яток Р. Берест приходиться до висновку, що середньовічні чернечі житлові споруди та монастирські оселі не були однотипними. Він виділяє одноосібні камери анахоретів, *“протомонастирі”*, які називає перехідною формою від анахоретства до кіновії* та печерні монастирі, чим робить відповідний перехід до наступних розділів у висвітленні типологічних різновидів чернечого житла [с. 76].

Третій розділ *“Житлові споруди анахоретів та умови їхнього існування”*, присвячено життю ченців-самітників з їх крайнім проявом – відшельництвом. На користь існування таких монаших жител у Галичині автор наводить низку топонімів, зокрема, *“Грот Монаха”*, *“Печера Самітника”* та ін. Варто відзначити, що дослідження життя та побуту крайніх аскетів справа доволі не проста, оскільки вони відмовлялися від усіх комфортних для людини умов

* Кіновія (від грец. κοινοβίος – загальний і грец. βίος – життя) – назва монастирів, у яких ченці не тільки їжу, але й одяг і т. п. отримують від монастиря, за розпорядженням настоятеля, а зі свого боку, весь свій труд і його плоди надають обов'язково на загальну потребу монастиря.

перебування та існували іноді в умовах, наближених до тваринних. Звісно, що матеріальна культура, залишена після таких самітників, доволі убога і може “сказати” дуже мало про своїх носіїв. Більше того, писемні джерела теж дуже часто мовчать про цю категорію ченців. Тому автору випала доволі важка місія – відтворити на основі мізерних матеріалів житло ченця-анакорета. Дослідник опирається на відомості, почерпнуті з писемних джерел, статутних положень, а також історіографічних праць І. Огієнка (“*живуть ... одинцем ... в якихось невидних розщілинах земних*”) [Огієнко, 2002, с. 95], А. Пекара, результатів спелеологічних досліджень Т. Бобровського, М. Сохацького, Б. Рідуша, а також власних науково-дослідницьких робіт [с. 79–88]. Внаслідок розвідкових робіт археологічна експедиція за участю автора у 1994–1995 роках між Крехівським та Страдецьким монастирями відкрила низку печер з характерними ознаками ченців-відшельників. Головною ознакою житла анакорета автор вважає наявність *культової ніші*, з чим важко не погодитися.

Автор праці схиляється до думки, що більшість печер самітників знаходилася неподалік монастирів, і, на підтвердження цього, звертає увагу на печери на Розточчі, неподалік монастиря в смт Підкамін на Бродівщині та ін. [с. 89].

До новизни роботи слід зачислити й інформацію про споруди сидячого типу, на які автор робить особливий акцент, розглядаючи житла, котрі зазначені у писемних джерелах як “*седалища*”. У таких житлових камерах, що могли помістити лише одну особу, можна було вести лише сидячий спосіб існування. Інша група одноосібних жител – споруди тунелеподібного типу, що давала змогу ченцю перебувати лише в лежачому положенні, бо сидіти в таких печерних спорудах фізично неможливо. Такі сміливі висновки, мабуть, потребують подальших досліджень і підкріплених новими фактами аргументів.

Не менш дискусійним видається те, що в одноосібних печерних житлах не існувало систем опалення, вентиляції, освітлення та іншого житлового забезпечення. Як зазначає автор, такі умови відповідали принципам існування статутного чернецтва, зокрема, аскетизму. З одного боку, відсутність опалювального пристрою не дає підстав відносити печерну камеру до числа жител, а з іншого – проживання підтверджують вимоги чернечого аскетизму. На наш погляд, такі житла видаються неможливими спорудами для проживання, особливо у холодні пори року.

Щодо загальної чисельності анакоретів на галицьких землях в середньовіччі, то автор не береться висловлювати жодних припущень та думок, а лише констатує, що “*анакоретство у різних його проявах стало одним з вагомих чинників, які не тільки значно впливали на формування та розвиток монастирів у часи середньовіччя, а й сприяли поширенню та утвердженню християнської віри*” [с. 112].

Четвертий розділ “Житла та побут мешканців протомонастирів” привертає увагу читача відразу своєю назвою. Дослідник розглядає “недорозвинуті” монастирські оселі і вводить у науковий обіг термін “*протомонастир*” [с. 76]. Р. Берест пропонує зазначене явище розглядати “*важливою, перехідною сходинкою на шляху від відособленого анакоретства до общинного чернецтва*” та його різних форм [с. 113]. Цікаво, що авторам рецензії вдалося знайти означення “протомонастир” дещо в іншому ракурсі, а саме, інформацію про те, що у 1628 р. Манявському Скиту надано статус протомонастиря (у значенні головуючого монастиря) Руського, Белзького та Подільського воеводств. Скиту в той час підпорядковувалися 556 монастирів, також він мав 7 монастирів-філій у Галичині і Молдові. Однак, виходячи з того, що прото- (із грец. protos – перший) вказує на першість, першооснову чи попередній етап розвитку будь-чого, вважаємо застосування терміну “протомонастир” логічним і прийнятним. На жаль, зазначений тип пам’яток не знайшов відображення у писемних джерелах і відповідно про них не згадують автори історичних праць, побудованих на писемній спадщині. Автор рецензованої праці схиляється до думки, що вони залишалися поза увагою істориків унаслідок свого невеликого суспільного значення, тобто відсутності при протомонастирях храмів, шкіл, виробничих центрів, що додатково привертало б увагу.

Про окремі протомонастирі подають свідчення археологи. Так, відомий польський дослідник Володимир Деметрикевич залишив доволі детальний аналіз печери в с. Порохова

Бучацького повіту на Тернопільщині, однак, вважав її за житло пустельника. На основі опису, залишеного на початку ХХ ст., Р. Берест відкидає таку приналежність печери, і на користь своєї гіпотези наводить, насамперед, її великі розміри, а також наявність у житлі пристінних лав, що було “надзручностями” для ченця-пустельника. Для підтвердження своєї гіпотези щодо проживання кількох ченців у одній печері автор аналізує результати археологічних досліджень М. Бандрівського, В. Олійника, М. Сохацького, які подають плани печер з кількома пристінними лавами і на їхній основі приходять висновку, що на певному етапі існування середньовічного чернецтва монахи відходять від прописаних у статутах умов проживання на самоті і на перехідному етапі, який Р. Берест визначає як час існування протомонастирів, проживають по кілька осіб у одній камері. У цьому розділі автор дослідження послідовно доводить висловлену на початку тезу, щодо проживання у одній келії кількох ченців і існування у цих житлах уже певних умов для життя, у порівнянні з житлами самітників. Цим самим дослідник заперечує приналежність низки печер самітникам. У своїх твердженнях він спирається і на архівні документи та описи своїх попередників, зокрема А. Пекаря, які свідчать, що у XV–XVI ст. чернецтво на українських землях переживало чи не найбільшу кризу у своїй історії і тому недотримання статутних норм є логічним. Тому такий підхід автора до означення певної частини печерних порожнин видається аргументованим і, не виключено, що саме протомонастирі стали перехідною ланкою на шляху трансформації у “*великі монастирські комплекси*” [с. 127].

Життя і побут “законників” розглянуто у п’ятому розділі, який має назву “Житлово-побутові умови ченців печерних монастирів”. Приступаючи до розгляду цього роду пам’яток, автор дослідження зазначає, що у багатьох випадках “*тлумачення поняття “монастир” ... не відповідає їхньому реальному статусу*” і вважає наближеними до статутних вимог лише монастирі, засновані на засадах кіновії [с. 129].

Важливе місце у монографії відведено дослідженню організаційного устрою монастирів. Можна погодитися з автором, що на перехідному етапі від язичництва до християнства важливу роль відіграло келіотство, як особлива, м’яка та поблажлива форма існування чернецтва, яку Митрополит Іларіон називав “*родинним чернецтвом*” [Огієнко, 2002, с. 91]. Однак, у сучасному розумінні чернецтва така форма існування видається дещо дивною і незрозумілою. Роман Берест вважає, що чернече житло келіотського типу виконувало універсальні функції, які були приближеними до умов життя соціуму, проте келіотські монастирі перебували за межами законництва [с. 133].

Автор подає детальний аналіз житла келіотів і кіновітів, визначає їхні особливості і наголошує на тому, що “*кожен чернець монастиря кіновіального типу мав окреме відмежоване житло, що відповідало вимогам Типікону*” [с. 142]. Далі автор дає характеристику такого роду обителів і висуває своє бачення монашого житла, яке, мабуть, буде доволі дискусійним. Це стосується, насамперед, відсутності опалювальних пристроїв у житлі. Загальноприйнятим означенням житла вважається споруда з опалювальним пристроєм. Всі інші споруди археологи та етнологи окреслюють як господарські приміщення. Дослідник категорично відкидає таке твердження, і, спираючись на результати власних наукових спостережень, а також на дані, почерпнуті у своїх попередників, стверджує, що у багатьох житлах-келіях середньовічних монахів Галичини взагалі не було опалювальних пристроїв. Одним із аргументів для такого твердження він наводить відсутність будь-яких слідів від вогнища у келіях, наприклад, Страдецького монастиря [с. 152]. Далі автор рецензованої роботи припускає, що, можливо, саме це стало однією з причин того, що, у пізньому середньовіччі більшість печерних монастирів припинило своє існування. Хоча ще раз підкреслимо, що це питання доволі дискусійне.

У шостому і сьомому розділах монографії автор виходить за межі “печер” і присвячує їх монастирям, збудованим на відкритій місцевості. Р. Берест висвітлює результати досліджень земляних, напівземляних та наземних чернечих житлових будівель.

Базовими пам'ятками стали Унівські монастирі. Однак автор не обмежився результатами власних досліджень, а ретельно опрацював матеріали з розкопок інших археологів на середньовічних чернечих пам'ятках, зокрема, Підкамені, Галичі [Ауліх, 1978], Олешкові [Томенчук, 2005], Лаврові [Лукомський, 1987]. Підкреслимо, що не всі схиляються до монастирської приналежності пам'яток, досліджених В. Ауліхом у Галичі, однак Р. Берест на основі писемних та археологічних джерел відстоює саме таку думку.

Проведено певні аналогії отриманих результатів з житлами мирських поселень, зокрема, Звенигорода [Свешников, 1955], Ріпнева та ін. На основі отриманих результатів зроблено спробу встановити спільні та відмінні риси між світськими та чернечими житлами, виділити особливості місць закладення монастирів, що не відповідають традиціям виникнення населених пунктів. Зокрема, автор намагається довести, що на важкодоступних місцевостях (типу Чернечої Гори в Уневі) селилися лише *“мандрівні ченці-місіонери”* [с. 185]. На користь цього він наводить знахідки культових речей, виявлені під час археологічних досліджень на пам'ятці. Дослідник відводить житловим спорудам у структурі монастирів особливу роль. Лише в Уневі він виявив і частково дослідив понад 30 чернечих жител, які датував XI–XVII ст. Значну увагу відведено процесу еволюції монастирського житла, котрий в межах означеного періоду Р. Берест окреслює від земляних споруд каркасно-стовпової конструкції до наземних жител зрубного типу, що підтверджує матеріалами розкопок та відповідними ілюстраціями.

Як зазначено в роботі, окремі чернечі земляні житлові споруди не мали жодних побутових комунікацій і печей. Проте, на думку автора, це не випадковість, бо скромного аскетичного побуту від монахів вимагав чернечий типікон. В окремих житлових камерах без печей виявлено викладені на долівці пласти гострого каміння. Подібні приклади почерпнуто з наукових звітів В. Ауліха. Посилаючись на свідчення Івана Огієнка, автор відстоює думку, що *“спали ченці на гострому камінні, яке прикривали мішковиною”* [Огієнко, 2002, с. 96]. На підтвердження своєї гіпотези щодо монашої приналежності жител у Галичі дослідник використовує топоніми (урочища, у яких проводилися розкопки), які вказують на місцезнаходження монастирів св. Іллі, св. Стефана, св. Юрія та спирається при цьому на роботу відомого українського археолога Ярослава Пастернака [Пастернак, 1998, с. 67].

Ще одним елементом, не поширеним у світських житлах, є наявність пристінних материкових лав у земляних житлах. Подібні аналогії пристінних лав автор знаходить у печерних монастирях, де вони витесані з каменю. На думку Романа Береста, вони могли мати культове та житлово-побутове призначення. Хоча у такому твердженні, очевидно, слід бути обережнішим, оскільки з історії відомі пристінні лави-приступки, наприклад, вздовж стін у косторізних майстернях Звенигорода та на інших пам'ятках, які не мали відношення до чернецтва.

На думку автора монографії чернечу належність багатьох споруд часто підтверджують та доповнюють специфічні археологічні знахідки, такі як фрагменти кадил, підсвічники, лампадки, хрестики тощо. Це твердження дискусійне і для позитивного вирішення потребує вагомих аргументів.

У висновках автор узагальнює результати проведених наукових досліджень, наголошує на існуванні різнотипних чернечих житлових споруд, особливостях їхнього устрою та розвитку, складних еволюційних процесах, що відбувалося в чернечому середовищі на галицьких землях під впливом дії різноманітних чинників, на певних спільних та відмінних рисах, котрі існували між світськими та чернечими житловими спорудами. Однак, чомусь залишає поза увагою роль *“протомонастирів”* у розвитку середньовічного чернецтва, про які багато йдеться у тексті монографії. Мабуть, доцільно було саме у висновках зробити акцент на головних відмінностях світських жител від монаших келій.

Підводячи підсумки, варто звернути увагу на ще одну річ: автор не завжди критично використовує літературу кінця XIX – початку XX ст., що відображається на загальних висновках. Це, зокрема, стосується робіт М. Грушевського, А. Петрушевича та ін. Так, автор, посилаючись на твердження М. Грушевського [Грушевський, 1992, с. 579–580], що на скелях в

Уричі існував монастир, автоматично повторює це твердження. Хоча археологічні дослідження Тустані, проведені в ХХ ст., цього не підтвердили [Рожко, 1996].

Варто також відзначити деяку невідповідність у географічному покажчику, наприклад, Урич у покажчику фігурує на с. 45, хоч насправді згадка про цю пам'ятку є на с. 47 та ін. Термінологічний словник, як нам видається, перенасичений термінами, які відомі не лише вузькому колу спеціалістів, а й пересічному читачу (наприклад, апостоли, виробництво, глина чи діаспора).

Монографія Р. Береста справляє позитивне враження, розкриває низку невідомих сторін щоденного життя середньовічного чернецтва. Окремі припущення і висновки, без сумніву, є суперечливими та дискусійними і потребують підсилення фактичним матеріалом, однак, висловлені зауваження, у жодному разі не применшують внеску автора у дослідження винесеної у назву книги проблеми.

Нам залишається побажати автору успіхів у подальших дослідженнях цікавої, насиченої подіями, одночасно таємничої і такої, де більше запитань, ніж відповідей, історії середньовічного чернецтва.

ЛІТЕРАТУРА

Ауліх В. В.

- 1969 Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1969 році. – Спр. 1969/77. – К. – 43 с.

Берест Р. Я.

- 2004 Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастирського комплексу Перемишлянського р-ну Львівської обл.”. – Львів. – 42 с.

Бобровський Т.

- 2007 Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини ХІХ ст. (спелео-археологічний нарис). – К. – 176 с.

Грушевський М.

- 1992 Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. [ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка. – Т. 2. – 633 с.

Огієнко І.

- 2002 Українське монашество. – К. – 393 с.

Пастернак Я.

- 1998 Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ. – 347 с.

Свешников І. К.

- 1955 Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобрского р-на Львовской обл. в 1955 г. – Спр. 1955/18 б. – К. – 19 с.

Рідуш Б.

- 2000 Печерні монастирі Подністров'я // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці. – С. 46–51.

Рожко М. Ф.

- 1996 Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – Київ. – 240 с.

Тарас В.

- 2006 Монастирські сади Галичини (Х – середина ХІХ ст.). – Львів. – 325 с.

Томенчук Б.

- 2005 Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі ХІІ–ХІІІ ст. – Івано-Франківськ. – 166 с.

Шкраб'юк П.

- 2005 Монаший чин отців Василіан у національному житті України. – Львів. – 334 с.

Наталія БУЛИК, Роман МИСЬКА